

אֲדֵנִי הַמִּשְׁכָּן וּמִלֵּאכֶת בּוֹנָה

- א. בונה במשכן מניין?
ב. האדנים והקרשים
ג. המשכן בניין ארעי או בניין קבע?
ד. מלאכת סותר מניין?

א. בונה במשכן מניין?

שנינו (שבת פרק ז משנה ב): "אבות מלאכות ארבעים חסר אחת הזורע והחורש... הבונה והסותר... הרי אלו אבות מלאכות ארבעים חסר אחת". ובגמרא בכמה מקומות מצאנו שמלאכות שבת נלמדו ממלאכות המשכן, לא רק ככלל, אלא שכל אב מלאכה דומה לפעולה שנעשתה במלאכת המשכן (שבת לא, ב; מט, ב; ועוד). לכאורה במלאכת בונה אין צורך לחפש דמיון למלאכה שנעשתה במשכן בפרט זה או אחר, שהרי המשכן כולו נבנה, וזה היה תורף עניינו - לבנות בית לה'.

למרות זאת מצאנו שחיפשו חכמים מקור למלאכת בונה במשכן. שנינו (שם פי"ב משנה א): "הבונה כמה יבנה ויהא חייב? הבונה כל שהוא", ובגמרא (קב, ב): "כל שהוא למאי חזיא? אמר רבי ירמיה שכן עני חופר גומא להצניע בה פרוטותיו, דכוותה גבי משכן שכן תופרי יריעות חופרין גומא להצניע בה מחטיהן. אביי אמר כיון דמשתכי לא עבדי הכי, אלא שכן עני עושה פטפוטי כירה קטנה לשפות עליה קדירה קטנה, דכוותה גבי משכן - מבשלי סמנין לצבוע יריעות שחסרה מלאכתן עושין פטפוטי כירה קטנה לשפות עליה יורה קטנה. רב אחא בר יעקב אמר: אין עניות במקום עשירות! אלא שכן בעל הבית שיש לו נקב בבירתו וסותמו, דכוותה גבי משכן - שכן קרש שנפלה בו דרנא מטיף לתוכה אבר וסותמו". הרי שחיזרו אחר פרטים צדדיים בעבודת המשכן לדמות להם את אב המלאכה בונה. אמנם הגמרא לא חיפשה כאן מקור לעצם מלאכת בונה אלא לבונה כל שהוא, שהרי בבניין המשכן שיעור הבניין גדול הוא, ולא ניתן ללמוד ממנו על החיוב בבניין כל שהוא.

אך בירושלמי (פ"ז ה"ב ופי"ב ה"א) הקשו: "מה בניין היה במשכן? שהיו נותנין קרשים על גבי אדנים. ולא לשעה היתה? א"ר יוסי, מכיון שהיו חונים ונוסעים על פי הדיבור כמי שהיא לעולם. א"ר יוסי בי רבי בון, מכיון שהבטיחן הקדוש ברוך הוא שהוא מכניסן לארץ - כמי שהוא לשעה?! הדא אמרה בנין לשעה בנין. הדא אמרה

1 קשה לקבוע בוודאות מה נאמר בירושלמי בתמיהה ומה בניחותא, ראה במפרשי הירושלמי על אתר. וראה להלן שפירשנו על פי דרכנו.

אפילו מן הצד. הדא אמרה אפילו נתון על גבי דבר אחר. הדא אמרה בנין על גבי כלים בנין. אדנים כקרקע הן. הרי שהתבקש מקור במלאכת המשכן לעיקר דין בונה, והמקור שנמצא הוא הנחת הקרשים על גבי האדנים. ולכאורה הדברים תמוהים, שהרי, כאמור, כל עניינו של המשכן הוא בניית בית!²

דנו האחרונים אם מקור המלאכות במשכן הוא דווקא תהליך יצירת המשכן, או שמא ניתן לדמות מלאכות גם לתפעולו השוטף של המשכן, כהקרכת קרבנות והקטרת הקטורת, שאם כן לא הייתה הגמרא צריכה ללמוד מלאכות הפת מבישול סממנים אלא מלחם הפנים וכד' (ראה אגלי טל בתחילתו). אם ננקוט שמקור לימוד המלאכות הוא רק יצירת המשכן, נמצא שדווקא את מלאכת בונה קשה למצוא ביצירת המשכן, שהרי המשכן נבנה ופורק בכל מסע, ואם כן בנייתו הייתה חלק מהתפעול השוטף, ולא יצירה מתקיימת³; עד שמצא הירושלמי את פעולת הכנסת הקרשים לתוך האדנים, וכדלהלן.

ב. האדנים והקרשים

תפקידם של האדנים שתחת הקרשים היה לייצב את הקרשים על גבי הקרקע. האם נחלצו האדנים מעל הקרשים בעת פירוק המשכן למסעותיו? נעיין נא במקראות.

בעת ציווי עשיית המשכן ציווה משה (שמות לה, י-יא): וְכָל חֶכֶם לִבְכֶּם יָבֹאוּ וַיַּעֲשׂוּ אֶת כָּל אֲשֶׁר צִוָּה ה': אֶת הַמִּשְׁכָּן אֶת אֹהֱלוֹ וְאֶת מִכְסֵּהוּ אֶת קַרְסָיו וְאֶת קַרְשָׁיו אֶת בְּרִיחוֹ אֶת עַמֻּדָיו וְאֶת אֲדָנָיו. כך הלשון והסדר גם כאשר הביאו את המשכן אל משה בתום המלאכה (לט, לג), וכמו כן בחלוקת מלאכת המסעות בין בני לוי, כשקרשי המשכן נפלו בחלקו של מררי, פורטו הקרשים, הברחים, העמודים והאדנים על פי סדר קבוע זה (במדבר ג, לג; ד, לא). לכאורה האדנים עומדים לעצמם הן ביצירה והן במסעות, וסביר אם כן להניח שהם נחלצו מעל ידות הקרשים.

אך בעשייה עצמה נאמר (שמות לו, כג-כד): וַיַּעֲשׂוּ אֶת הַקְּרָשִׁים לַמִּשְׁכָּן עֲשָׂרִים

2 נחלקו רש"י ותוספות אם יש דין בניין בכלים (עד, ב רש"י ד"ה ואי חייטיה ותוספות ד"ה חביתא). והקשה הפני יהושע' (ד"ה בתוספות בד"ה חביתא): "קשיא לי על סוגיית ירושלמי דשמעתין ובר"פ הבונה, דקאמר מה בנין היה במשכן, ומהדר לאשכוחי שהיו נותנין הקרשים לתוך אדנים, ובהא נמי שקיל וטרי התם דכיון דאדנים כלים הוו כמו בנין ע"ג כלים דפטור, וא"כ לשיטת התוס' דיש בנין בכלים גמורין, וכדפרישית דמסברא נמי מילתא דפשיטא היא, בפשיטות הו"ל למימר בירושלמי דאשכחן בנין במשכן בארון ושלחן וכל כלי משכן! ועיי"ש שתירץ את שיטת רש"י, שהבונה כלי חייב משום מכה בפטיש ולא משום בונה. קושייתו מחדדת את קושייתנו, מדוע לא מצא הירושלמי מלאכת בונה בהקמת בניין המשכן עצמו?

3 רק הכלים יוצרו אחת ולתמיד, ובהם ניסה הפנ"י למצוא מקור למלאכת בונה, ראה בהערה הקודמת; אבל המשכן עצמו לא נבנה כבניין בתהליך היצירה.

קִרְשִׁים לְפָאֵת נִגְבַּ תִּמְנָה; וְאַרְבָּעִים אֲדָנִי כֶסֶף עָשָׂה תַּחַת עֶשְׂרִים הַקִּרְשִׁים שְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת הַקִּרְשׁ הָאֶחָד לְשִׁתִּי יִדְתִּיו וְשְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת הַקִּרְשׁ הָאֶחָד לְשִׁתִּי יִדְתִּיו. לעומת זאת באדני הפרוכת נאמר (פסוק לו): "וַיַּעַשׂ לָהּ אֲרָבָעָה עֲמֻדֵי שְׁטִים וַיַּצֵּם זָהָב וְזָהָב וַיַּצֵּק לָהֶם אֲרָבָעָה אֲדָנִי כֶסֶף". יתכן מאוד ש'ויצוק להם' בניגוד ל'עשה תחת הקרש' רומזת על כך שאת אדני הקרשים עשו ישירות תחת הקרשים, ואילו את אדני הפרוכת יצקו בנפרד.

הדעת נותנת כן, שהרי אדני עמודי הפרוכת בלטו כנראה מחוץ לקווי העמוד, שכן לא נאמר שהייתה קיימת מגרעת בקצה העמוד על מנת להכניסו לתוך האדן, ואין סיבה שתהיה מגרעת כזו. האדן הוא רחב, והעמוד ננעץ במרכזו, וניתן אם כן לייצר את האדנים באופן עצמאי. אדני הקרשים לעומתם מיושרים על פי קווי הקרשים, שהרי לולא כן היה נוצר רווח בין הקרשים (רש"י שבת צח, ב ד"ה לרבי יהודה). נכון היה אם כן ליצקם ישירות על גבי העמודים, על מנת למנוע אי-התאמות שיגררו רווחים וסדקים בבניין. כמו כן נוטה הדעת שלא לחלוף את האדנים מעל הקרשים, שבכך יישחקו האדנים וידות הקרשים ותפחת יציבותם לאורך זמן, והלוא לא נאמר בתורה שיש לפרק את המשכן לחלקיו הקטנים ביותר. השפעת האדנים על משקל הקרש בעת נשיאתו אינה מכרעת, ותועלת הסרתם אינה שווה בנזק אובדן היציבות. נראה לפרש אם כן שהאדנים המפורטים בנפרד בכל פעם, ובדגש על המסעות, אינם אדני הקרשים - אלא אדני הפרוכת ומסך הפתח, אותם יצקו בנפרד ואף נשאו בנפרד. אך אדני הקרשים נשארו צמודים לקרשים לאורך כל שנות המשכן. והנה בהקמת המשכן נאמר (שמות מ יח): "וַיָּקֶם מֹשֶׁה אֶת הַמִּשְׁכָּן וַיִּתֵּן אֶת אֲדָנָיו

4 משקלו של כל אדן הוא כיכר (שמות לח, כז) שהוא כ-42 ק"ג (ראה מקורות <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/teruma/gri.html>), ושני אדנים לקרש הרי הם כ-84 ק"ג. מידות הקרש נתונות במחלוקת רבי יהודה ורבי נחמיה (שבת צח, ב), כשההבדל בין השיטה הקטנה לגדולה הוא כמעט פי שניים - לשיטת רבי יהודה שהקרשים היו מחודדים והסתיימו למעלה בעובי כאצבע עובים הממוצע הוא כחצי אמה, אם נחשב כחצי מטר לאמה הרי $0.9375 \pm 0.25 \times 0.75 \times 5$, קרוב למ"ק של עץ. קשה לדעת את משקלו המדויק של העץ, שכן יש צורך בזיהוי של עצי השיטים שבהם השתמשו לבניית המשכן, אולם אם נצא מהנחה שמשקלו הסגולי נע בין 0.5-0.8, אזי יש להעריך שהקרש שקל יותר מחצי טון, ואולי הרבה יותר. לדעת רבי נחמיה שעובי הקרשים היה אמה לכל אורכם, המשקל הוא כפול. נמצא שמשקל האדנים אינו עולה כנראה על 15% ממשקל העץ, ואולי הרבה פחות מכך. הרב ד"ר מרדכי הלפרין, שהסתייעתי בו בחישוב זה, טוען שקשה להניח שאכן זהו היחס, שאם כן אין האדנים תורמים ליציבות הקרשים. לטענתו אפשר שהקרשים היו חלולים וקלים בהרבה, וסביר יותר שמשקל האדנים הגיע עד שליש או חצי ממשקל הקרש, ולמרות זאת לא כדאי לפרק את האדנים בכל מסע ומוטב לנושאם בכובדם עד העגלות ומהן, כדי למנוע פירוק והרכבה חוזרים שירפו את הידוק בליטת העמודים בתוך האדנים, וכך לשמור על יציבות החיבור עץ-אדן לאורך זמן.

וַיִּשֶׂם אֶת קִרְשָׁיו וַיִּתֵּן אֶת בְּרִיחָיו וַיָּקֶם אֶת עֲמֻדָיו, הרי שכאן הופרדו האדנים מהקרשים, משה העמידם על הקרקע ריקים, ולתוכם העמיד את הקרשים.

ג. המשכן בניין ארעי או בניין קבע?

בבבלי (קב, ב) נאמר: "אמר שמואל: המצדד את האבן - חייב. מיתבי: אחד נותן את האבן ואחד נותן את הטיט - הנותן את הטיט חייב! וליטעמיך, אימא סיפא, רבי יוסי אומר ואפילו העלה והניח על גבי דימוס של אבנים חייב! אלא תלתא בנייני הוו, תתא מצינא ועילא. תתא - בעי צדודי ועפרא, מצינא - בעי נמי טינא, עילאי - בהנחה בעלמא". דעת התוספות (שם ד"ה הכי גרסינן המצדד) שהמצדד את האבן חייב משום בונה, ולדעת הרמב"ם (הלכות שבת פ"ה הי"ח) המצדד חייב משום מכה בפטיש, שכן עדיין אין בניין⁵, אבל הנדבכים העליונים חיובם משום בונה (שם הי"ב).

בירושלמי בשני המקומות הנ"ל הובא: "תני, אחד מביא את האבן ואחד מביא את הטיט המביא את הטיט חייב. ר' יוסה אומר שניהן חייבין, סבר ר' יוסה אבן בלא טיט בניין". אם כן, ניתן היה להביא מקור לבונה במשכן מהנחת האדנים עצמם על גבי קרקע, שהרי הירושלמי לא חילק בין נדבך ראשון לנדבך שני כבבלי, ואם כן אף לדעת הרמב"ם נראה שהירושלמי יחייב משום בונה עכ"פ לדעת רבי יוסי, ולדעת התוספות המצדד את האבן חייב משום בונה לכולי עלמא.

ונראה שתירוץ הירושלמי שהובא לעיל 'אדנים כקרקע הן', לא בא ליישב רק את תמיהת 'הדא אמרה בניין על גבי כלים בניין', אלא את כל התמיהות, כולל הראשונה 'הדא אמרה בנין לשעה בניין', שתמה הירושלמי לדברי רבי יוסי בי רבי בון שחלק על רבי יוסי שהחניה על פי הדיבור מחשיבתו לבניין קבע⁶. אמנם האדנים עצמם אינם קבועים לקרקע, שהרי הבטיחם הקב"ה שהוא מכניסם לארץ ולכן הקמת המשכן היא ארעית ולא קבועה, אך לאחר שהוצבו האדנים על גבי הקרקע הרי הם הנדבך התחתון של מבנה המשכן, והקרשים הננעצים לתוכם הם נדבך שני על גבי נדבך ראשון והחיבור ביניהם אינו עתיד להתפרק, כמו שכתבנו לעיל, ואם כן בניין זה בניין קבע הוא.

נמצא שהפעולה היחידה שהיא בניין קבע בקרקע היא נעיצת הקרשים לתוך האדנים, שהרי יצירת המשכן לא היתה בדרך בניין אלא במטלטלין, והקמת המשכן

5 אפשר שהרמב"ם לשיטתו שהגדיר מלאכת בונה שמקבץ חלק אל חלק (פ"ז ה"ו).

6 לדעת רבי יוסי המשכן כולו נחשב קבע, משום שהוא על פי הדיבור. אך קושיית הירושלמי 'בניין על גבי כלים בניין', נכונה גם על שיטת רבי יוסי, וגם לשיטתו נצרך התירוץ 'אדנים כקרקע הם' שמשום כך נחשב הכל כבניין. יש לציין שסוגיה זוהי נמצאת בירושלמי גם על מלאכת קושר (פ"ז ה"ב, פט"ו ה"א).

אינה בניין קבע. רק האדנים והקרשים חוברו בר"ח ניסן אחת ולתמיד, וע"כ רק פעולה זו יכולה להוות את אב הטיפוס של מלאכת בונה של שבת.

ד. מלאכת סותר מניין?

הירושלמי לא חיפש מקור למלאכת סותר, ודווקא הבבלי פירט יותר במלאכה זו, ודומה שהדברים קרובים לדברי הירושלמי בבונה. על המשנה (ב, ה): "המכבה את הנר... כחס על הנר, כחס על השמן, כחס על הפתילה - חייב, רבי יוסי פוטר בכולן, חוץ מן הפתילה מפני שהוא עושה פחם", הקשה הבבלי (לא, ב): "כחס על הנר כו". רבי יוסי כמאן סבירא ליה? אי כרבי יהודה (המחייב מלאכה שאינה צריכה לגופה) סבירא ליה - אפילו בהנך נמי ליחייב, ואי כרבי שמעון (הפוטר משאצל"ג) סבירא ליה - פתילה נמי ליפטר! אמר עולא, לעולם כרבי יהודה סבירא ליה, וקסבר רבי יוסי סותר על מנת לבנות במקומו הוא סותר, על מנת לבנות שלא במקומו - לא הוא סותר. אמר ליה רבה, מכדי כל מלאכות ילפינן להו ממשכן, והתם סותר על מנת לבנות שלא במקומו הוא! אמר ליה, שאני התם, כיון דכתיב (במדבר ט, כ; כג) על פי ה' יחנו - כסותר על מנת לבנות במקומו דמי".

על פי הסוגיה מקור מלאכת סותר הוא ממסעות המשכן, וציווי ה' הוא הקובע לו מקום לבניינו מחדש⁷. אפשר שזהו מקור דברי רבי יוסי שהובא בירושלמי לעניין בונה, שהמסעות מוגדרים כקבע משום שהם על פי ה'. לדעת רבי יוסי ברבי בון החולק על דעת רבי יוסי אין ציווי ה' מחשיב את המשכן לקבוע, אלא להיפך, שהרי צו ה' הוא להיכנס לארץ.

על פי דברינו לעיל נראה לומר שלדעת הירושלמי גם מלאכת סותר תילמד מתהליך הקמת המשכן לראשונה על ידי משה. כאמור, האדנים נוצקו ישירות על גבי הקרשים, וחולצו מהם לאחר יצירתם כדי להקימם על פי הסדר, ובכך נעשתה מלאכת סותר על מנת לבנות במקומו ממש. באחד לחודש הראשון סידר משה את האדנים על אדמת מדבר סיני, על מנת להעבירם כעבור חמישים יום למדבר פארן. האדנים היו כקרקע לגבי הקרשים הננעצים בהם, ובכך נעשתה מלאכת בונה בניין קבע על גבי קרקע. מעתה לא נפרדו עוד האדנים מעל הקרשים, למעט אדני עמודי הפרוכת והמסך כאמור.

7 ר"ח על הדף פירש שאפשר שיצטוו לשוב לאותו מקום - כעין סברת אדעתא דבעל הבית בדיני ברכות, שלגבי אורח לא שייך 'נמלך', ודעתו בברכה על כל מה שיביא בעל הבית. ייתכן לפרש בדומה לכך בירושלמי, שמא יהיה עליהם להישאר כאן לאורך ימים רבים על פי ה', ומשום כך נחשב בניין קבע.